

О.Б. Бубенок

ХОЗАРИ У КИЄВІ (до питання про характер хозарської присутності на слов'янських землях)

У СУЧАСНІЙ вітчизняній науці ще й досі не вщухають суперечки щодо місця і ролі хозарів у розвитку південної частини східнослов'янських земель у період панування Хозарського каганату на теренах Східної Європи та Кавказу у VIII–X ст. Особливо це стосується м. Києва, що являв собою адміністративний, економічний та політичний центр полянського племінного союзу. Причину цих наукових дискусій слід вбачати в уривчастих повідомленнях деяких ранньосередньовічних джерел та даних археологічних розкопок, що інтерпретуються окремими істориками та археологами згідно з їхніми власними концепціями переважно ідеологічного характеру. Відповідно до цього у сучасній українській історіографії склалося принаймні два підходи, представники яких, не заперечуючи наявності хозарського впливу на частину східнослов'янських племен, продовжують дискутувати з приводу того, чи була значною хозарська присутність у Києві та на інших слов'янських землях, чи ні. До представників першого напрямку належать академік О. Прицак і деякі українські та єврейські вчені, які дотримуються тези про те, що Київ був заснований саме хозарами «як хозарське гарнізонне місто... не раніше першої половини IX ст.», тобто Київ являв собою найбільш західне прикордонне місто Хозарського каганату. Підставою для такого припущення стала запропонована самим О. Прицаком етимологія назви міста – *Kuyaba*, що зустрічається в середньовічних арабських текстах. О. Прицак вбачає у першій частині цього топоніма ім'я хозарського вазіра хорезмійського походження (тобто представника ал-арсіїв) *Kuya*, а в другій частині – східноіранський суфікс прикметників *awa*. При цьому аналіз так званого «Листа київських євреїв» дозволив О. Прицаку стверджувати, що хозари правили у Києві аж до 930 р. Окрім того, О. Прицак зробив досить оригінальне припущення,

згідно з яким «як поляни, так і рід Кия були пов'язані з Хозарською державою» [Голб, Прицак 1997, 66–80]. Необхідно зауважити, що академік П.П. Толочко, який очолює другий напрям у вирішенні цього питання, категорично не згоден із гіпотезою О. Прицака і вважає, що хозари не були причетними до заснування міста Києва. При цьому П.П. Толочко не заперечує присутність хозарів у Києві та їхній певний вплив на розвиток інститутів влади на території Русі. Проте його висновок щодо хозарської присутності на слов'янських землях відзначається традиційним для істориків Східної Європи підходом: «... держава Руська земля розвивалась і міцніла не під патронатом Хозарії, а в постійній боротьбі з її експансією» [Толочко 1996, 35–39]. Що стосується статусу Києва в адміністративно-політичній системі Хозарського каганату, то П.П. Толочко з приводу цього висловився досить конкретно: «Ні до полян, ні до Києва хозари не мали іншого стосунку, окрім того, що на певному етапі історії, вірогідно у другій половині VIII ст., вони поширили на них данницьку залежність» [Толочко 1999, 47].

Слід зазначити, що полеміка між українськими академіками щодо статусу Києва і полянських земель у структурі Хозарського каганату в останні десятиліття не залишила байдужими науковців як в Україні, так і в Росії. Так, кілька років тому Л.В. Войтович у спеціально присвяченій цій проблемі статті зауважив: «... писемні пам'ятки, які збереглися, будучи узгоджені з археологічними джерелами, не дають жодних підстав для твердження про хозарське походження полян та заснування хозарами Києва. Скоріше можна говорити про існування на землях полян (до 838–882 рр.) держави (не торкаючись дискусії щодо її форми), правителі якої титулювали себе каганом Русі, були скандинавами за походженням, і традиція зберегла їх імена як Діра і Аскольда. Утворена Олегом держава, напевно, вважала

себе спадкоємницею не тільки цього каганату (можливо, що перші київські Рюриковичі титулувалися каганами), а й попередньої полянської династії Кия, з представницею якої міг одружитися вождь дружини вікінгів Дір, забезпечуючи собі легітимність приходу до влади (подібна гіпотеза цілком коректна). Залежність полян від хозар (не пізніше 799 р. – до 838 р.) привела до появи у Києві першої єврейської колонії, яка продовжувала існувати і далі, стримуючи приплив свіжих сил вже із заходу (не випадково західні ворота княжого Києва називалися Жидівськими)» [Войтович 2005, 109–117]. Отже, Л.В. Войтович з великим песимізмом, як і П.П. Толочко, дивиться на припущення О.Й. Пріцака, що Київ був складовою частиною Хозарського каганату аж до X ст. Проте він не пояснює, як у Києві, який, на його думку, вже до 838 р. позбувся залежності від Хозарського каганату, з'явилися хозари-іудеї, хоча іудаїзація хозарського суспільства мала місце на кілька десятиліть пізніше від зазначеної дати.

Чимало сторінок своєї монографії присвятив розв'язанню цієї проблеми О.О. Тортіка. Проте у своїх висновках він був досить обережним, бо вважав, що «твердження про підпорядкованість Києва хозарам і про наявність у місті хозарської адміністрації (збирача податків – тархана) на основі лише археологічних даних не може бути ні підтверджено, ні спростовано». Стосовно ж того, чи входив в перші десятиліття X ст. (на момент написання «Листа київських євреїв») Київ до складу Хозарського каганату, дослідник чітко зазначив: «Навіть якщо Київ у якийсь період часу і перебував у залежності від хозар, а скоріш за все так воно і було, то до часу написання листа, виходячи навіть лише з його змісту, цей період вже закінчився» [Тортіка 2006, 168–182].

Не залишились поза межами існуючої дискусії і сучасні російські історики. Про це насамперед може свідчити «Післямова» В.Я. Петрухіна до російського видання монографії Н. Голба та О. Пріцака «Хозарсько-єврейські документи X ст.». Проте В.Я. Петрухін не дав прямої відповіді щодо того, чи входив Київ із полянськими землями до складу Хозарського каганату, а лише зазначив, що «наявність єврейсько-хозарської громади... в столиці Русі настільки ж природна, наскільки природною була наявність

слов'яно-руської громади в столиці Хозарії Ітилі» [Петрухін 1997, 194–200].

Отже, серед більшості українських та російських дослідників набула поширення думка, згідно з якою Київ та прилеглі землі полян ніколи не входили до складу Хозарського каганату, а являли собою території, залежні від держави хозарів, відносини з якими обмежувались лише виплатою данини. Проте у цій ситуації є деякі моменти, що не знайшли пояснення ні з боку О. Пріцака, ні з боку П.П. Толочка, на чому варто зосередити особливу увагу. Тому нам здається, що вести розмову про характер взаємин хозарів із частиною східних слов'ян варто, лише з'ясувавши питання щодо того, що являла собою адміністративна система Хозарського каганату і на яких принципах базувалися взаємовідносини між хозарами та підлеглими народами. Насамперед слід звернутися до даних письмових джерел, серед яких досить суперечливу інформацію про хозарів містить «Повість врем'яних літ».

Перш за все варто відзначити, що в Києві знали про дві групи хозар. Про перших «Повість врем'яних літ» свідчить як про військову силу, яка збирала зі слов'ян данину. Літописець досить стисло описує виплату данини хозарам з боку чотирьох південних східнослов'янських племінних об'єднань. Так, під 6367 роком зазначено: «...а Козаре имахуть на Полянехъ, и на Сѣверехъ, и на Вятчихъ, имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ тако от дыма» [Повість врем'яних літ 1990, 28–29]. Про данину радимичів у літописі повідомляється: «В лѣто 6393. Посла Олегъ к Радимечемъ, рка: „кому дань дае?“ они же рѣша: „Козаромъ“. И рече имь Олегъ: „не давайте Козаромъ, но мнѣ давайте“, и вдаша Олгови по шелягу, якоже и Козаромъ даяху» [Повість врем'яних літ 1990, 36–37]. Найбільше тлумачень у середовищі дослідників викликало повідомлення «Повісті...» про одноразову незвичайну данину, що її мали виплатити поляни: «...и найдошая Козаре: „платите намъ дань“. Задумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь, и несома Козарѣ къ князю своему и къ старейшинам своимъ, и рѣша имь: „се налѣзохомъ дань нову“. Они же рѣша имь: „откуда?“ Они же рюше имь: „в лѣсѣ на горах, надъ рѣкою Днѣпровскою“. Они же ркоша: „что суть вдаль?“ Они же показаша мечь. И рѣша старцѣ Козаристии „не добра дань, княже!

Мы доискахомся оружьемъ единой страны, рѣкше саблями, а сихъ оружье обоюдоостро, рекше мечи; сии имуть имати и на насъ дань и на инѣхъ странахъ". Се же събысться все; не отъ своея воля ркоша, но отъ Божия изволѣнья» [Повість врем'яних літ 1990, 24–25]. Незважаючи на те що ця легенда є пізньою вставкою, є підстави вважати, що наведене повідомлення відображає реальну історичну подію – одноразовий акт роззброєння хозарами-переможцями підкорених полян. Аналогічні дії за часів Середньовіччя здійснювали переможці над підкореним населенням у багатьох місцях Євразії (достатньо згадати «полювання за мечами» у середньовічній Японії початку правління сьогунського клану Токугава). Проте аналіз змісту повинностей слов'ян щодо хозарів не входить до числа завдань запропонованого дослідження!

Окрім хозарських воєнків, у Києві були відомі і хозари-іудеї, які являли собою одне ціле із громадою єврейських купців міста. Так, «Повість врем'яних літ», ідучи за середньовічною літературною традицією, під 6494 (986) р. згадує про релігійний диспут, який влаштував київський князь Володимир напередодні прийняття Руссю християнства. При цьому було відзначено: «Се слышавше Жидове Козаристии приидоша, ркуше: „слышахомъ, яко проиходиша Болъгаре и Хрестыяни, учаше ты каждо ихъ вере своей...”» [Повість врем'яних літ 1990, 140–141]. Щодо цього ще більше ста років тому у своїй статті «Болгары и Хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом» П. Голубовський зазначив: «Летопись в своем повествовании о крещении русской земли рассказывает, что к князю Владимиру приходили миссионеры из Болгарии волжской, из Хазарии, от немцев и греков. До сих пор еще не решен окончательно вопрос, действительно ли были присылаемы к русскому князю посольства из этих стран. Возможно, что представители всех этих народов, жившие по торговым делам в Киеве, старались склонить князя к принятию исповедуемой каждым из них религии, что, конечно, повлекло бы за собой значительные выгоды и могло сильно послужить их торговым интересам» [Голубовский 1888, 26]. Отже, згадані хозари-іудеї могли бути з Києва.

До того ж дані так званого «Листа київських євреїв» свідчать про те, що навіть у

X ст. до складу іудейської общини міста Києва ще входили нащадки хозарів, про що свідчать деякі тюркські за походженням імена наприкінці «Листа» [Голб, Прицак 1997, 53–61]. Про фізичну присутність хозарів-іудеїв у межах історичного міста можуть свідчити також назви урочищ: *Козари*, *Козаровщина*, *Копців кінець*, *Жидівські ворота* тощо [Голб, Прицак 1997, 77–80; Сухобоков 2004, 171].

Проте, як справедливо зазначив П.П. Толочко, археологічні матеріали не підтверджують факту значної присутності носіїв салтівської культури у стародавньому Києві. Хоча поодинокі знахідки салтівської культури у Києві є. Так, у свій час М.К. Каргер звернув увагу на знайдені на вул. Прорізній катакомби, але з трупоспаленнями: «Характер здійснення могил „у вигляді печерок, під низьким зводом яких поставлені горщики з попелом та обпаленими кістками”», дозволяє висловити припущення: чи не було тут якогось могильника салтівського типу? Те, що таке припущення має під собою підстави, підтверджує знахідка на території Києва поховання, при якому було знайдено горщик, схожий з керамікою Верхньо-Салтівського могильника. При цьому слід підкреслити, що для поховань салтівського типу характерне трупопокладення, а не спалення» [Каргер 1958, 136–137]. Справді, симбіоз поховальних традицій на поховальних пам'ятках салтівського типу у стародавньому Києві потребує пояснення. Проте поодинокі знахідки пам'яток салтівської культури у стародавньому Києві можуть свідчити лише про те, що піддані хозарського кагана у Києві перебували не постійно, а періодично.

В історичній літературі існує думка, що самі хозари не брали безпосередньої участі у приборканні слов'янських племен, а здійснювали це за допомогою алано-болгарських племен басейну Сіверського Дінця [Плетнева 1967; 1989]. А це дозволяє підтримати твердження О.О. Тортіки, згідно з яким у «Повісті врем'яних літ» та в усній традиції ці алани були приховані під узагальнюючою назвою «Козарѣ» [Тортіка 2007, 21]. Проте якщо назва «хозари» поширювалась на аланів і болгар басейну Сіверського Дінця, то це може лише означати, що етнічні хозари мали постійно перебувати в їхньому середовищі. Однак археологічно в тому ре-

гіоні пам'ятки хозарів ще не виділені, хоча з аланами пов'язують кактакомби верхньо-салтівського типу, а з болгарами – ґрунтови поховання зливківського типу.

Наявність хозарського елемента в Києві можна пояснити двома чинниками: по-перше, зацікавленістю хозарської верхівки та єврейських купців вигідним позиціями Києва у міжнародній трансконтинентальній торгівлі; по-друге, Київ являв собою адміністративний центр полян, які перебували у політичній залежності від Хозарського каганату, а це передбачало присутність у місті представників хозарської адміністрації. Як уже зазначалося, збирати данину із сіверян та полян мали не власне хозари, а географічно наближені до слов'янських земель алано-болгари басейну Сіверського Дінця та Дону.

Дослідники одноставно вважають, що переселення аланів-асів із Північного Кавказу до лісостепоного Подоння відбулося у першій половині VIII ст., що знаходить підтвердження не тільки в речових комплексах, а й у нумізматичному матеріалі [Иченская 1982]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить висунута О.В. Гадлом та підтримана багатьма сучасними дослідниками гіпотеза, згідно з якою алани переселилися з Північного Кавказу до лісостепоного Подоння не стихійно, а це було «цілеспрямовано направлено хозарським урядом» [Гадло 1984, 26]. Це насамперед були вихідці із Західної Аланії – Асії, яка відзначалась певним сепаратизмом. Отже, переселяючи аланів-асів до північно-західних районів Хозарського каганату, хозари намагались вирішити два завдання: по-перше, послабити на Північному Кавказі західне угруповання аланів-асів; по-друге, за допомогою аланів-асів зміцнити свої військово-політичні позиції серед місцевих слов'янських племен, які мали стати данниками хозарів. Політика переселень є дуже типовою для імперських формувань, до числа яких належала Хозарська держава за часів свого розквіту.

Причини цих дій хозарського уряду, на думку О.В. Сухобокова, мали суто економічний характер. Здається, що немає заперечень щодо таких висновків дослідника: «Різномітні племена степів Південно-Східної Європи, на чолі яких стояли кочівники-хозари, зберігали кочове скотарство як основний вид господарської діяль-

ності на початку своєї історії. На той час Хозарський каганат ще не мав достатньо могутньої економічної бази, для чого передусім необхідне було завоювання областей з землеробським населенням. В протилежному випадку Хозарська держава неминуче розділила б долю попередніх кочових утворень, які розпадалися через економічну слабкість... освоєння північно-західних областей було необхідним для отримання продуктів землеробства у вигляді данини. Це призвело до колонізації східнослов'янських племен у південно-східному напрямку, а також деякого відтоку давніх болгар, які сплачували хозарам данину. Для усунення становища, що склалося, стало необхідним винайти сили, використовуючи які можна було б зміцнити північно-західні області каганату і обкласти даниною слов'ян на його кордонах. Таке завдання могли виконати добре озброєні та організовані, залежні від хозар племена північнокавказьких аланів, які входили у VIII ст. до складу Хозарського царства» [Сухобоков 1992, 62–63]. За спостереженнями О.В. Сухобокова, процес встановлення хозарської зверхності над сіверянами мав поступовий характер і знайшов своє відображення на археологічному матеріалі. Так, до середини VIII ст. розташоване поблизу сучасного м. Суми на р. Псел Битицьке городище являло собою «єдине серед волинцевських пам'яток укріплене поселення, які в цілому мають відкритий характер» [Сухобоков 1998, 63]. Проте, як відзначив дослідник, «З другої половини – кінця VIII ст. відкриті поселення сіверян волинцевського етапу всюди змінюються на укріплені; змінюється й топографія поселень, будучи підпорядкованою завданням оборони... У цьому явищі не можна не бачити дії фактору зовнішньої небезпеки, що був привнесений появою воєнничих сусідів, в яких можна вбачати племена алан, примусово переселених на береги Сіверського Дінця у 30–50-х роках VIII ст. з Кавказу для зміцнення західних кордонів каганату» [Сухобоков 2004, 168–170]. «Але це, – зазначив О.В. Сухобоков, – не завадило хозарам поширити свою владу на сіверян, радимичів, в'ятичів та полян» [Сухобоков 1998, 67].

Необхідно відзначити досить цікаву ситуацію у місцях розселення аланських та болгарських племен у басейні Сіверського

Дінця та Дону. Вздовж майже усієї течії Сіверського Дінця як у лісостепу, так і степу, а також на північ від розташування пам'яток салтівської культури набув поширення ланцюг салтівських фортець. Дослідники це пояснюють тим, що піддані хозарських правителів – алано-болгари оберігали із заходу кордони Хозарського каганату від нападів кочівників – мадярів та печенігів, а з північного заходу – слов'янських племен. При цьому алано-болгари хозарських фортець були тотально озброєні, а на суміжних слов'янських землях поховання зі зброєю не зустрічаються. З приводу цього можна цілком погодитися з думкою Г.Є. Афанасьєва, який вважає, що така ситуація «відображає уявлення хозарського політичного керівництва про кордони хозарського домена» [Афанасьєв 2001, 51]. Отже, виходить, що слов'яни зазнавали тиску з боку хозарських федератів – алано-болгар, але проживали по той бік кордону Хозарського каганату, тобто землі полян, як і сіверян, радимичів та в'ятичів, не входили безпосередньо до складу Хозарського каганату, матеріальним відображенням культури населення якого є салтівська культура. Тому незрозуміло, в якій формі залежності від хозарів перебували племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів.

За спостереженнями дослідників, у Хозарському каганаті утворилася своєрідна політична система, де панівне становище посідав хозарський етнос, на чолі якого були шляхетні хозарські роди, з яких панівними були роди кагана та бека-царя. Це знайшло певне відображення і в адміністративній системі Хозарського каганату. На думку сучасних дослідників, територію каганату VIII–X ст. можна розділити на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія – землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені спільнотами, які були васалами щодо хозарського кагана [Гадло 1984, 27; Новосельцев 1990, 143]. При цьому до числа васальних народів слід віднести алано-болгар лісостепоного і степового Подоння. Окрім того, під контролем хозарських правителів перебували залежні землі, що не входили до складу власне каганату, але правителі яких визнавали сюзеренітет хозарського кагана. До складу цих

залежних територій можна віднести, наприклад, Кавказьку Албанію, яка у VII – на початку VIII ст. періодично визнавала сюзеренітет хозарського кагана, але не входила безпосередньо до складу Хозарського каганату. Є підстави відносити до числа таких залежних територій і володіння східнослов'янських племінних союзів – в'ятичів, радимичів, полян та сіверян, де останні межували з аланами лісостепоного Подоння.

Що стосується залежних від хозарів територій, керованих місцевими правителями, то слід зазначити, що хозари призначали туди своїх представників центральної влади, яких називали *тудун*, або *булиці* [Новосельцев 1990, 143]. Очевидно, ці представники влади контролювали насамперед виплату данини підвладними народами. До числа повинностей залежних від хозарів народів слід віднести також військову службу. При цьому війська Хозарського каганату формувалися за етнічною ознакою і ополчення набиралося із підкореного населення примусово. Є підстави вважати, що для позначення правителів підвладних народів хозари, як і тюркюти, використовували титул *ельтербер*. Отже, ельтербер аланів мав здійснювати за наказом хозарських правителів збір данини із залежних від каганату володінь полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Саме це передбачало присутність на місцях представників хозарської адміністрації. Так, О.В. Сухобоков особливо виділив на землях сіверян Битицьке городище, що, за його спостереженнями, у хозарській період належало до числа «хозарських пунктів для збирання данини з приборканих племен» [Сухобоков 2004, 171]. Присутність хозарів у Києві так і не дозволяє вирішити питання, хто тут контролював збирання данини з полян – тудун, який призначався беком-царем, чи безпосередньо ельтербер аланів? Можна лише припустити, що в Києві постійно перебували тільки хозарські купці, а іншими питаннями мали займатися їхні васали – алано-болгари і прийшли хозарські військові начальники, які тут не проживали постійно, а приходили один раз на рік за даниною. Принаймні немає жодної згадки письмових джерел про хозарського тудуна у Києві, що може свідчити не на користь припущення про входження Києва до складу Хозарського каганату. Цим можна і пояснити, чому у Середньому Подніпров'ї

та на інших суміжних з каганатом слов'янських землях не утворилися локальні варіанти салтівської культури. Більшість сучасних дослідників вважають, що салтівська культура утворилась у межах власне Хозарського каганату і не поширювалася за межі цієї держави. Тобто є підстави розглядати князів полян, сіверян, радимичів та в'ятичів як самостійних у питаннях внутрішньої політики правителів і залежних від хозарів у питаннях зовнішньої політики.

Торкаючись характеру алано-слов'янських відносин у хозарський період, О.В. Сухобоков акцентував увагу на достатньо мирній основі цих контактів. Про це, на його думку, може свідчити: 1) «поширення деяких елементів СМАК у слов'янське середовище на волинцевському етапі ВРК наприкінці VII – у середині VIII ст.»; 2) «у басейні Сіверського Дінця можна нерідко зустріти роменські городища в оточенні салтівських відкритих поселень, хоча цей регіон і входив до хозарських володінь» [Сухобоков 2004, 164]. Аналогічних поглядів дотримується також А.З. Винников, який щодо характеру мирного співіснування у лісостепу слов'ян і салтівців зазначив, що «і ті, й інші у нових для себе умовах донського лісостепу у спілкуванні один з одним взаємно створювали деякі необхідні елементи матеріальної культури». Свідчення цього він бачить у факті співіснування на слов'янських поселеннях керамічних виробів «слов'янського» та салтівського типів, а також напівземлянок з печами-кам'янками та жител із відкритими вогнищами [Винников 1984, 178–179; Винников 1992, 55]. Крім того, А.З. Винников та С.О. Плетньова навіть вважали, що певна частина салтівського населення могла переселитися у середовище східних слов'ян. На користь цього, на їхню думку, може свідчити поширення на «слов'янських» некрополях під курганними насипами трупоспалень, що були покладені у глечики та горщики, виготовлені у районах салтівської культури. Особливо типовий у цьому відношенні розташований у верхів'ях Дону Перший Білогорський могильник [Винников 1984, 180; Плетнева 1989, 282–283]. Проте зазначені особливості поховального обряду можуть свідчити не про етнічні контакти та переселення частини носіїв салтівської культури на північ, на слов'янські землі, а вони відображають насамперед інтенсивний товарообмін між носіями

салтівської культури і жителями слов'янських земель. При наявності напружених відносин між алано-болгарами і слов'янами це не було б можливим! Отже, слов'яни й алани мирно співіснували уздовж північно-західних кордонів Хозарського каганату.

Пояснити це можна тим, що й алани, і слов'яни належали до числа поневолених хозарами етнічних груп, незважаючи на те що алани мали виконувати експансіоністську політику хозарського уряду на північно-західних кордонах Хозарського каганату. Проте є одна вагома відмінність між статусом аланів лісостепового Подоння і південною частиною східнослов'янських племен: алани проживали на території Хозарського каганату, а слов'яни були лише залежними від Хозарської держави племенами. Таким чином, князі сіверян, полян, радимичів та в'ятичів були васалами щодо правителів аланів та інших залежних від хозарів етнічних груп Хозарського каганату, в той час як правителі аланів стали безпосередньо васалами хозарського кагана. Отже, ми бачимо систему подвійного васалітету, що було притаманне не лише середньовічній Західній Європі, а й державам номадів Євразійського степу. З огляду на це можна навіть вважати, що територія аланів – лісостепове Подоння – являла собою провінцію хозарської держави, а землі полян, сіверян, радимичів та в'ятичів виконували функцію колоній каганату. Усі землі, підвладні хозарській верхівці, включаючи корінні землі хозарів, становили імперську політичну систему.

Що стосується обставин та часу появи хозарів-іудеїв у Києві, то це мало відбутись лише після того, як іудаїзм набув поширення в хозарському суспільстві не лише серед хозарської верхівки, а й серед простих хозар. Серед сучасних дослідників переважала гіпотеза, згідно з якою хозари стали іудеями наприкінці VIII – на початку IX ст. [Артамонов 1962, 266, 325, 327, 329, 330–331, 334, 412, 414–415; Заходер 1962, 146; Новосельцев 1990, 153; Pritsak 1978]. Проте кілька років тому К. Цукерман висунув достатньо аргументовану гіпотезу, згідно з якою хозарська верхівка могла перейти в іудаїзм досить пізно – лише після 861 р., тобто після місії Костянтина та Мефодія до Хозарії [Цукерман 2002, 530–532]. Звісно, що в цей період хозари вже не могли утри-

мувати під своїм контролем Київ та землі полян. Отже, хозари-іудеї могли з'явитися в Києві не в першій половині VIII ст., а значно пізніше – на межі IX–X ст., що мало бути пов'язано вже не з політичною експан-

сією хозарів, а із залученням їх до міжнародної трансконтинентальної торгівлі, де провідні позиції продовжували зберігати єврейські купці, з якими була міцно пов'язана хозарська верхівка.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов М.И.* **История хазар.** Ленинград, 1962.
- Афанасьев Г.Е.* Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? // **Российская археология**, 2001, № 2.
- Винников А.З.* **Славянские курганы лесостепного Дона.** Воронеж, 1984.
- Винников А.З.* Этнокультурная ситуация в лесостепном Подонье во второй половине I-го тыс. н.э. // **Вопросы этнической истории Волго-Донья.** Материалы научной конференции. Пенза, 1992.
- Войтович Л.В.* Київський каганат? (До полеміки П. Толочка з О. Прицаком) // **Хазарський альманах.** Т. 4. Киев – Харьков, 2005.
- Гадло А.В.* **Северный Кавказ в IV–X вв. (проблемы этнической истории).** Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. Москва, 1984.
- Голб Н., Прицак О.* **Хазарско-еврейские документы X века.** Москва – Иерусалим, 1997.
- Голубовский П.* Болгары и Хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом // **Киевская старина.** Т. XXII. Киев, 1988.
- Заходер Б.Н.* **Каспийский свод сведений о Восточной Европе.** Т. 1. Москва, 1962.
- Иченская О.В.* Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника // **Материалы по хронологии археологических памятников Украины.** Киев, 1982.
- Каргер М.К.* **Древний Киев.** Москва – Ленинград, 1958.
- Новосельцев А.П.* **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.
- Петрухин В.Я.* Послесловие // Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века.** Москва – Иерусалим, 1997.
- Плетнева С.А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // **Материалы и исследования по археологии СССР.** № 142. Москва, 1967.
- Плетнева С.А.* **На славяно-хазарском пограничье.** Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Повість врем'яних літ.** Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.
- Сухобоков О.В.* **Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст.** (за матеріалами археологічних досліджень). Київ, 1992.
- Сухобоков О.В.* Хозари і слов'яни у північнопричорноморському лісостепу // **Південна Україна: проблеми історичних досліджень.** Ч. 1. Миколаїв, 1998.
- Сухобоков О.В.* Тюркомовні народи в історії населення лівобережнодніпровської лісостепою України (археологічний аспект) // **Хазарський альманах.** Т. 3. Киев – Харьков, 2004.
- Толочко П.* **Київська Русь.** Київ, 1996.
- Толочко П.* **Кочевые народы степей и Киевская Русь.** Киев, 1999.
- Тортика А.А.* **Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы.** Харьков, 2006.
- Тортика О.О.* **Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи.** Автореф. дис. ... доктора іст. наук. Харків, 2007.
- Цукерман К.* О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельства их обращения в иудаизм // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.** Вып. IX. Симферополь, 2002.
- Pritsak O.* The Khazar Kingdom conversion to Judaism // **Harvard Ukrainian studies**, 1978, vol. II, N 3.